

De orgelmakers Leichel

Afl. 4: Waardering en werklijst

In de slotaflevering van deze vierdelige serie over de orgelmakers Leichel maakt Jaap Brouwer de balans op, hoe het de Leichel-orgels in de loop der jaren is vergaan. Vele zijn slachtoffer geworden van de 'tunnelvisie' die in de tweede helft van de twintigste eeuw bij veel adviseurs heerste. Bij het oeuvre van de Leichels speelt tevens het feit dat het Duits-romantische orgeltype in Nederland nooit populair is geworden, een rol. Gelukkig is het tijt gekeerd en is er sprake van een veel bredere visie op cultuurbehoud. Deze aflevering wordt besloten met een werklijst, voor zover bekend de eerste die van het huis Leichel is gemaakt.

Jaap Brouwer

Hilversum, Grote Kerk, in 1903 gebouwd door Friedrich Leichel. Verbrand op 3 december 1971.

WAARDERING

De beide firma's Leichel hebben een indrukwekkend oeuvre tot stand gebracht, toch is daar maar een beperkt deel van over. Zo verdwenen hun grootste orgels: dat van de Cunerakerk in Rhenen (1900) raakte zwaar beschadigd als gevolg van een Engels bombardement op 24 april 1945¹ en werd kort daarop gesloopt²; het instrument van de Grote Kerk te Hilversum (1903, later gewijzigd) verbrandde jammerlijk op 3 december 1971³. Tijdens de Slag om Arnhem (17 tot 26 september 1944) ging het orgel van Oosterbeek (1872) verloren en liep dat van Laren (1870) grote schade op. Andere Leichel-orgels werden domweg gesloopt. Ze werden slachtoffer van de 'tunnelvisie' in de tweede helft van de twintigste eeuw. Soms bleef ook maar een deel bewaard: het orgel van bijvoorbeeld de Hervormde kerk van Hei- en Boeicop (1905) werd in 1979 vervangen. Slechts de kast werd hergebruikt en omsluit sinds 1980 het Witte-binnenwerk (1872)

uit het orgel van de Hervormde kerk van Nederhorst den Berg. Bij het eveneens uit 1905 daterende orgel van de Remonstrantse kerk van Arnhem ging het precies andersom: kast en mechaniek verdwenen, een deel van het pijpwerk werd in 1985 hergebruikt ten behoeve van een orgel voor De Hoeksteen te Sauwerd (Gr). Het pijpwerk werd hier op een zwaar vernieuwde Proper-lade geplaatst⁴. Qua kasten is er, zoals te verwachten in de tweede helft van de negentiende eeuw, sprake van grote verscheidenheid; neogotiek in bijvoorbeeld Bennekom, Barchem en Winschoten en neorenaissance in ondermeer Wognum, Twisk, Nieuwehorne, Hilversum en Pieterburen. In Pieterburen zou je overigens eigenlijk 'neobarokke' vormgeving verwachten, omdat het orgel moest lijken op het vroegere Schnitger-orgel. Het is de opdrachtgevers kennelijk niet opgevallen dat er een neorenaissance front werd geleverd in plaats van het geopteerde neobarokke front. De toegepaste tractuur vertoont geen

bijzonder beeld: eerst mechanische sleepladen, vervolgens mechanische kegelladen en ten slotte pneumatische kegelladen. Curieus in dit verband is overigens het orgel van Twisk, dat mechanische toetstructuur en pneumatische registertractuur heeft.

Door hun deels industriële opzet kunnen de orgels van de Leichels nog maar sinds kort op waardering rekenen. Men heeft hun instrumenten en die van hun tijdgenoten te lang uitsluitend be- en vervolgens veroordeeld op basis van het gebruik van fabrieksmatig vervaardigde componenten. Zeker de vroeg-industriële orgelbouw was niet slecht. In de tweede helft van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw bestelden meer Nederlandse orgelmakers onderdelen en pijpwerk geheel dan wel gedeeltelijk (bijvoorbeeld de strijkers of de tongwerken) bij toeleveringsbedrijven in het buitenland. Een aantal willekeurige voorbeelden van toeleveringsbedrijven met hun Nederlandse afnemers:

België:

Van den Brande (Adema) en

Devos (Adema, Maarschalkerweerd, Proper, Smits-II);

Duitsland:

Chwatal (Leichel-Arnhem, Leichel-Lochem, Kuijte),

Ibach (Meijer en Knipscheer),

Laukhuff (Adema, Eertman, Knipscheer, Leichel-Lochem, Proper),

Weigle (Maarschalkerweerd) en

Wiedel (Eertman);

Frankrijk:

Ferat & Game (Van Gelder),

Masure (Adema) en

Zimmerman (Adema, Van Dam).

Nederland kon in deze ontwikkeling niet achterblijven en er ontstonden ook hier toeleveringsbedrijven: bekende zoals die van Verschueren (1891), Stinkens (1914), maar ook minder bekende zoals die van W.A. de Bruijn (Utrecht, later Amsterdam), die pijpwerk leverde aan bijvoorbeeld Martinus Vermeulen en aan zijn vroegere leermeester Maarschalkerweerd. Verschueren leverde materiaal aan diverse bedrijven zoals Bakker & Timmenga, Van Dam, Doornbosch, Leichel-Arnhem, Leichel-Lochem, Maarschalkerweerd, Proper, Steenkuyt, Gebr. Vermeulen en Ypma⁵.

Aan het auditieve element en overige artistieke waarde van vroeg-industriële instrumenten is lang te snel voorbij gegaan. Toegeleverd pijpwerk is niet per definitie slecht. Uit bovenstaand overzicht blijkt toch dat orgelbouwers van naam er gebruik van maakten. Als fabriekspijpwerk degelijk gemaakt is, in de juiste mensuren en goed is geïntoneerd, dan is daar op zich niets mis mee.

Bij het oeuvre van de Leichels speelt het feit dat het Duitsromantische orgeltype in Nederland nooit populair is geworden ook een rol. Gelukkig is het tij gekeerd en is er sprake van een veel bredere visie op cultuurbehoud. Zo is het orgel in de Hervormde kerk van Bennekom (1878) in 1992 op piëteitvolle wijze door Flentrop gerestaureerd, waarbij gebruik gemaakt werd van vrijgekomen Leichel-

Foto: Willem van der Meulen

Bij de bouw van het orgel in de Hervormde kerk van De Cocksdorp (Texel) gebruikte Friedrich Leichel een Westfaalse orgelkast uit 1736. Na oorlogsschade werd het instrument in 1950 nogal ingrijpend hersteld door H. Spanjaard. In 2005 werd het gerestaureerd door Mense Ruiter Orgelmakers, waarbij via orgelmaker A. de Graaf overtollig Leichelpijpwerk (1894) uit het Hess-orgel in Velp (1772) kon worden gebruikt. Dispositie: **Manuaal** (C-f³): Principal 8 vt, Bordun 16 vt, Hohflöte 8 vt, Viola di Gamba 8 vt (C-H comb. met Hohflöte), Octav 4 vt, Flöte 4 vt, Octave 2 vt, Cornett D 3 st. **Pedaal** (C-g): Bordun 16 vt (transmissie); ventiel

Foto: Marcel Peit

Kootstertille, Hervormde kerk (Friedrich Leichel, 1884). Dispositie: **Hoofdwerk** (C-f³): Bourdon 16 vt, Prestant 8 vt, Holpyp 8 vt, Octaaf 4 vt, Quint 2 2/3 vt, Octaaf 2 vt, Mixtuur 3 st. 2 vt, Trompet 8. **Bovenwerk** (C-f³): Viola di Gamba 8 vt, Gedackt 8 vt, Prestant 4 vt, Roerfluit 4 vt, Gemshoorn 2 vt. **Pedaal** (C-d¹): aangehangen. Manuaalcoppel.

materiaal uit het orgel van de Oude Kerk te Velp. Materiaal uit dat laatste instrument is recent ook gebruikt bij de restauratie van het orgel van de Waddenkerk in De Cocksdorp. Ook in algemene zin is er gelukkig meer oog voor diversiteit en krijgt dit orgeltype steeds meer belangstelling. Het orgel van Pieterburen is nu één van de weinige bewaard gebleven pneumatische orgels.

WERKLIJST

Het is altijd een hachelijke zaak om een werkljst te publiceren. Als je niet beschikt over een volledig firma-archief, ben je nooit volledig en dat geldt zeker voor de periode dat de Leichels in Duitsland werkten. In het geval van de

orgelmakers Leichel loop je daarnaast het risico niet correcte bronnen te citeren, waardoor je activiteiten bij de 'verkeerde' Leichel vermeldt. Zoals ik al eerder aangaf, blijken zelfs negentiende-eeuwse bronnen al onjuist! Toch biedt het *Copirbuch* zoveel informatie dat het zonde zou zijn niet toch een poging te wagen om de mij bekende activiteiten van de Leichels eens te ordenen en deze bijdrage daarmee af te ronden. Aangezien schrijver dezes op lokaal niveau niet op de hoogte is van alle ontwikkelingen in het kader van het SOW/PKN-proces, heeft hij vooralsnog de oude aanduidingen "Hervormd" en "Gereformeerd" gebruikt. Slechts daar waar die mij bekend was, heb ik de huidige naamgeving van de kerkgebouwen gehanteerd. Het vermelde jaartal slaat steeds op het jaar van oplevering. In het kader van dit overzicht is geen aanvullend archiefonderzoek verricht. De gegevens zijn ontleend aan het *Copirbuch*, de eerder gememoreerde publicatie van Hugo van Capelleveen, aan door Wim van der Meulen verzamelde informatie en aan mijn eigen documentatie.

1 Activiteiten in Duitsland van Gebrüder Leichel, Duisburg

- 1854, nieuwbouw voor een onbekende locatie⁶
(nu Kerpen, Ev. Johanneskirche)
- 1854, wijziging, Moers, Reformierte Kirche
- 1859, nieuwbouw, Duisburg, Evangelische Salvatorikirche
- 1859, nieuwbouw, Solingen-Wald, Evangelische Kirche
- 1860, wijziging, Kalkar, Evangelische Kirche

Collectie Frans Leichel

2 Activiteiten Ehrenfried Leichel Duisburg-Arnhem en opvolgers

- 1861, nieuwbouw, Kapellen (D), Evangelische Kirche
- 1864, nieuwbouw, Haan (D), Evangelische Kirche
- 1868, offerte, Ruhrort (D), Evangelische Kirche
- 1870, plaatsing, Eerbeek, Hervormde kerk (nu in Niezijl, Hervormde kerk)
- 1870, offerte, Repelen (D), Evangelische Kirche
- ±1870, nieuwbouw, Siculo, Gemeentezaal
(nu in Oudewater, Oud-kath. kerk)
- 1871, nieuwbouw, Loenen (Gdl), Hervormde kerk
- 1872, wijziging, Ratingen (D), Reformierte Kirche
- 1874, nieuwbouw, Ellecom, Hervormde kerk
- ±1874, nieuwbouw, onbekende locatie, thans in Leur (Gdl), Herv. kerk
- 1877, restauratie, Doesburg, Martinikerk
- 1877, herstelling, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1878, verbouwing, Elspeet, Hervormde kerk

- 1878, uitbreiding, Rheden, Hervormde kerk
- 1880, nieuwbouw, Rozendaal, Hervormde kerk
- 1880, plaatsing, Tienhoven (U), Hervormde kerk
- ±1880, wijziging, Arnhem, Ev. Luth. kerk
(kast nu in Hellevoetsluis, Vestingkerk)
- 1882, herstelling, Drempt, Hervormde kerk
- 1883, nieuwbouw, Hummelo, Hervormde kerk
- 1884, nieuwbouw, Kethel (Schiedam Noord), Hervormde kerk⁷
- 1886, offerte (van "een orgelbouwer uit Hummelo"),
Assendelft, Hervormde kerk
- 1887, herstelling, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1887, plaatsing van een harmonium, Waddinxveen, Gereformeerde kerk⁸
- 1888, herstelling, Drempt, Hervormde kerk
- 1889, nieuwbouw, Willemstad (Ned. Antillen), Fortkerk
- 1890, herstelling, Arnhem, Koepelkerk
- 1890?, nieuwbouw, Oosterland, Hervormde kerk
- 1895, herstelling, Arnhem, Eusebiuskerk
- 1897, herplaatsing, Arnhem, Evang. Luth kerk (kast nu in Hellevoetsluis, Vestingkerk)
- 1897, nieuwbouw, Heerwaarden, Hervormde kerk
- 1897, nieuwbouw, Opheusden, Geref. kerk
- 1898, nieuwbouw, Arnhem, Waalse kerk
- 1899, schoonmaak, Lent, Hervormde kerk
- ±1900, herstelling, Aalten, Hervormde kerk
- 1901, offerte, Dordrecht, Remonstrantse kerk
- 1901, nieuwbouw, Laagkeppel, Herv. kerk (nu in Silvolde, r.-k. St.-Mauritius)
- 1903, plaatsing, Leur (Gdl), Hervormde kerk
- 1903, herstelling, Rozendaal, Hervormde kerk
- 1904, herstelling, Batenburg, Hervormde kerk
- 1904, nieuwbouw, Vlaardingen, Sionkerk (nu in Wildervank, Chr. Geref. kerk)
- 1908, herstelling, Leur (Gdl), Hervormde kerk
- onbekend jaar, nieuwbouw, Arnhem, Kerkstraatkerk
- onbekend jaar, wijziging, Arnhem, Koepelkerk
- onbekend jaar, wijziging, Orsoy (D), Evangelische Kirche
- onbekend jaar, nieuwbouw Paramaribo (Suriname), onbekende kerk
- onbekend jaar, niet nader gespecificeerd werk te Venezuela
- In 1922 herstelt F.E.O. Leichel, die op dat moment in Soekaboemi op Java woont, een orgel in een onbekende kerk in Batavia-Benedenstad.

3 Activiteiten Friedrich Leichel Düsseldorf-Lochem en opvolgers

(de eerste vier activiteiten samen met Haffmans)

- 1861, restauratie, 's-Heerenberg, Hervormde kerk
- 1863, hulp bij nieuwbouw, Steenderen, Hervormde kerk
- 1867, wijziging, Doetinchem, Hervormde kerk
- 1869, nieuwbouw, Dieren, Hervormde kerk (nu in Heino, Herv. kerk)
- 1870, nieuwbouw, Laren (Gdl), Herv. Kerk (nu in Ommeren, Herv. kerk)
- 1870, wijziging, Lochem, Hervormde kerk
- 1871, nieuwbouw, Wezep, Hervormde kerk
- 1872, nieuwbouw, Oosterbeek, Hervormde kerk
- 1874, nieuwbouw, Rhenen, Herv. Cunerakerk
- 1875, nieuwbouw, Kesteren, Hervormde kerk
- 1878, nieuwbouw, Bennekom, Herv. Oude kerk
- 1878, plaatsing, De Cocksdorp, Waddenkerk
- 1878, nieuwbouw, Pingjum, Hervormde kerk
- 1878, restauratie, Terborg, Hervormde kerk
- 1879, nieuwbouw, Barchum, Hervormde kerk

Twisk, Hervormde kerk (Friedrich Leichel, 1890).

Foto: s: Teus den Toom

Ornamentiek.

Foto: Marcel Pelt

Klaviatuur.

- 1879, wijziging, Echteld, Hervormde kerk
- 1879, plaatsing, Schermerhoorn, Hervormde kerk
- 1880, herstelling, Cuyk, Hervormde kerk
- 1883, nieuwbouw, Augustinusga, Augustinuskerk
- 1884, nieuwbouw, Kootstertille, Hervormde kerk
- 1884, nieuwbouw, Sappermeer, r.-k. St.-Willibrorduskerk
- 1885, nieuwbouw, Arum, Hervormde kerk
- 1885, nieuwbouw, Oosterblokker, Hervormde kerk
- 1887, schoonmaak, Elst (Gdl), Hervormde kerk
- 1888, plaatsing, Leens, Gereformeerde kerk
- 1889, herstelling, Kleve (D), Grote kerk
- 1889, uitbreiding, Sappemeer, r.-k. St.-Willibrorduskerk
- voor 1890, herstelling, Kootstertille, Hervormde kerk
- voor 1890, plaatsing noodorgel, Rekken, Hervormde kerk
- 1890, nieuwbouw, Arnhem, Doopsgezinde kerk (nu in Rhenen, Geref. Gem.)
- 1890, herstelling, Lochem, Remonstrantse kerk
- 1890, offerte, Schettens, Hervormde kerk
- 1890, nieuwbouw, Twisk, Hervormde kerk
- 1891, offerte, Buurse, Hervormde kerk
- 1891, nieuwbouw, Gelselaar, Hervormde kerk
- 1891, herstelling, Lochem, harmonium r.-k. St.-Joseph
- 1891, herstelling, Nijverdal, Evangelisatie
- 1892, herstelling, Arnhem, Eusebiuskerk
- 1892, offerte, Rotterdam, onbekende kerk

- 1892, offerte, Schoonrewoerd, Hervormde kerk
- 1892, nieuwbouw, Wognum, Hervormde kerk (nu Theaterkerk)
- 1893, herstelling, Arnhem, Koepelkerk
- 1893, herstelling, Lochem, Hervormde kerk
- 1893, herstelling, Oosterbeek, Hervormde kerk
- 1893, offerte, Ter Apel, Hervormde kerk
- 1893, uitbreiding, Velp, Oude kerk
- 1893, herstelling, Zelhém, Hervormde kerk
- 1894, offerte, Borculo, Hervormde kerk
- 1894, offerte, Garrelsweer, Gereformeerde kerk
- 1894, herstelling, Nijverdal, Evangelisatie
- 1894, herstelling, Rheden, Hervormde kerk
- 1895, offerte, Geesteren, Hervormde kerk
- 1895, herstelling, Laren (Gdl), harmonium huize Oolde
- 1895, offerte, Overveen, Evangelisatie
- 1895, nieuwbouw, Velp, Gereformeerde kerk
- 1896, herstelling, Arnhem, Koepelkerk
- 1896, offerte, gericht aan een architect te Arnhem, bedoelde locatie onbekend
- 1896, restauratie, Borculo, Hervormde kerk
- 1896, nieuwbouw, Norg, Margarethakerk
- 1897, restauratieofferte, t.b.v. niet nader genoemde kapel te Arnhem⁹
- 1897, offerte, Ede, Oude Kerk
- 1897, herstelling, Holtén, Hervormde kerk

- 1897, offerte, Opheusden, Evangelisatie
- 1897, herstelling, Steenderen, Hervormde kerk
- 1897, herstelling, Vorden, harmonium huize Wildenborch
- 1897, offerte, Westervoort, Rooms-katholieke kerk
- 1897, offerte, IJmuiden, Hervormde Evangelisatie
- 1900, nieuwbouw, Rhenen, Hervormde Cunerakerk
- 1901, nieuwbouw, Pieterburen, Petruskerk
- 1902, herstelling, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1903, offerte, Almen, Hervormde kerk (kast nu in Uitwijk, Herv. kerk)
- 1903, nieuwbouw, Groot Ammers, Hervormde kerk
- 1903, nieuwbouw, Hilversum, Grote kerk
- 1903, offerte, Leerdam, onbekende kerk
- 1903, wijziging, Velp, Oude kerk
- 1904, plaatsing, Hengelo (Gdl), Vrijzinnig Hervormde kerk¹⁰
- 1905, nieuwbouw, Arnhem, Remonstrantse kerk
- 1905, nieuwbouw, Hei- en Boeicop, Hervormde kerk (kast nu te Nederhorst den Berg, Hervormde kerk)
- ±1905, nieuwbouw, Nieuwehorne, Hervormde kerk
- 1906, herstelling, Pieterburen, Petruskerk
- 1906, herstelling, Zutphen, Evangelisch Lutherse kerk
- 1906 of kort daarop, nieuwbouw, Lochem, Remonstrantse kerk
- 1907, wijziging, Vianen, Hervormde kerk
- 1908, nieuwbouw, Goor, Hervormde kerk
- 1909, onbekende activiteiten, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1910, offerte, Arnhem, Doopsgezinde kerk (nu in Rhenen, Geref. Gemeente)
- 1910, herstelling, Hummelo, Hervormde kerk
- 1911, herstelling, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1913, schoonmaak, Norg, Margarethakerk
- 1914, plaatsing, Bunschoten-Spakenburg, Zuiderkerk
- 1917, restauratie, Dreumel, Hervormde kerk
- 1917, restauratie, Wamel, Hervormde kerk
- 1925 of iets later, demontage, Borculo, Hervormde kerk
- 1926, restauratie, Markelo, Hervormde kerk
- 1933, herstelling, Steenderen, Hervormde kerk
- onbekend jaar, nieuwbouw, Hoek van Holland, Hervormde kerk
- onbekend jaar, nieuwbouw, Nijverdal, Evangelisatie
- onbekend jaar, nieuwbouw t.b.v. een kerk in Zuid-Afrika, echter nooit geleverd¹¹

In 1970 schreef de toenmalige organist van de kerk van Wognum aan nazaten van de Arnhemse Leichel-tak over een bezoek dat hij in het verleden aan het bedrijf in Lochem had gebracht:

“Op een fietstocht ± 1920 zijn mijn vrouw en ik in Lochem aangeland en hebben er een bezoek gebracht. De zaak maakte toen geen goede indruk, er was prachtig materiaal, o.m. een gietbank voor platen om orgelpijpen van te maken, doch alles lag dik onder het stof en werd dus niet meer gebruikt. Hij beperkte zich dus toen al tot repareren en stemmen. Een harde slag heeft hij gehad toen een van zijn zoons door een infectie is overleden.”

Opvallend zijn de vele activiteiten van Friedrich in Arnhem terwijl broer Ehrenfried en diens zoons daar toch gevestigd waren. Los van de schat aan informatie die het *Copirbuch* geeft, is het aantal activiteiten van Leichel-Lochem groter dan dat van Leichel-Arnhem. Hetzelfde geldt zeker ook voor de geografische spreiding van die activiteiten.

4 Activiteiten Leichel zonder dat duidelijk is om welke Leichel het gaat

- 1886, restauratie, Hoogkeppel, Hervormde kerk
- 1907, onbekende activiteiten, Hoogkeppel, Hervormde kerk

Foto: archief de Orgelvriend

Het orgel dat Friedrich Leichel in 1870 voor de Hervormde kerk in Laren (Gdl) bouwde, liep tijdens de Slag om Arnhem grote schade op. In 1950 werd het door de firma Sanders gerestaureerd en voor een flink deel van nieuw pijpwerk voorzien.

Foto: Maarten Rog

In 1984 werd het Larense orgel door de firma Leeftang overgeplaatst naar de Hervormde kerk van Ommeren. Bij die gelegenheid werd het verkleind en aangepast aan de kleinere kerkruimte. Dispositie: **Manuaal** (C-f³): Prestant 8 vt, Bourdon 8 vt, Octaaf 4 vt, Fluit 4 vt, Quint 3 vt, Octaaf 2 vt, Mixtuur 3-4 st, Sexquialter 2 st (doorlopend), Trompet 8 B/D, Tremulant. **Pedaal** (C-d¹): Subbas 16 vt.

onbekend jaar, wijziging, Bredevoort, Hervormde kerk
onbekend jaar, wijziging op onbekende locatie (nu in Kampen, Oud-Geref.
Gem.)

TEN SLOTTE

Deze bijdrage heeft slechts tot doel gehad een tipje van de sluier van het 'Leichel-gebeuren' op te lichten. Een aantal vragen blijft vooralsnog onbeantwoord. Schrijver dezes ziet aanvullingen en correcties dan ook met belangstelling tegemoet.

Met dank aan Bart van Buitenen, Aly Geel, Frans Leichel, Wim van der Meulen, Dirk Molenaar en Victor Timmer voor hun hulp bij het samenstellen.

Jaap Brouwer is één van de samenstellers van de Groningse orgelinventarisatie en schreef artikelen in de *Orgelvriend*, *De Mixtuur* en in *Het Orgel*. In 2004 publiceerde hij een boek over de Duitse orgelmaker Julius Strobel. In het dagelijks leven is hij "analist informatiebeveiliging" bij een semi-overheids bedrijf.
E-mail: brouwer-hoek@planet.nl

NOTEN

- ¹ Meinen, D., 'De orgelgeschiedenis van de Curerakerk te Rhenen' (2), *Het Orgel*, juli/augustus 1992, blz. 270-275.
- ² Pijpwerk ervan werd elders hergebruikt zoals bij het orgel van de Petrakerk te Hendrik Ido Ambacht en in dat van de Koepelkerk te Arnhem. Het kan overigens ook zijn dat dit materiaal betreft dat op het moment van het bombardement bij de fa. Sanders in Utrecht lag. Sanders werkte in 1945 aan het Rhenense orgel.
- ³ *Nieuwe Haagsche Courant*, 4-12-1971, blz. 1.
- ⁴ Voorheen in Veendam, Doopsgezinde kerk, 1906 of later.
- ⁵ Dit overzicht is afgedrukt in het toelichtingboekje bij de jubileum-cd *Verschueren 1891-1991*.
- ⁶ Dit orgel is vermoedelijk voor een particulier gebouwd, maar is vrij snel na oplevering in de kerk van Kerpen terechtgekomen.
- ⁷ De kerkvoogden waren niet tevreden over dit instrument en schreven 25 september 1888 de kerkvoogdij van Pernis desgevraagd dat het orgel "niet solide" was (met dank aan Bart van Buitenen die mij op deze brief attendeerde).
- ⁸ Gegeven ontleend aan een mededeling in *De Bazuin* van 1 oktober 1887 (met dank aan Victor Timmer uit Leek die mij hierop attendeerde).
- ⁹ In de offerte wordt nadrukkelijk gesproken over een "kapel". Zou het hier gaan om de Hervormde kapel Klarendal te Arnhem, de latere Goede Herderkerk? In deze kerk kwam in 1912 een inmiddels niet meer bestaand orgel van Steenkuyl te staan.
- ¹⁰ Dit instrument staat momenteel op zijn derde locatie, in de Salvatorkerk te Arnhem. Het werd ergens in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in de Kerkstraatkerk geplaatst. Volgens onbevestigde bronnen zou het een in 1875 door Leichel gebouwd instrument betreffen.
- ¹¹ Vente noemt in een brief aan de nazaten van de Leichels een orgel, gebouwd voor 1908 t.b.v. de Dutch Reformed Church te Pretoria. Onduidelijk is om welke Leichel-telg het hier gaat en dus of het hier om hetzelfde orgel gaat.

